

TANZİMATI MEŞRULAŞTIRMA ARACI OLARAK OSMANLI'DA İSLAM BİLİM TARİHİ ÇALIŞMALARI

Mert Can ERDOĞAN¹

Öz

Osmanlı Devleti kurulduğu günden itibaren daimî bir dönüşüm ve yenilenme sürecinde olsa da XIX. Yüzyıl Dünyasının zorunlu kıldığı yenilikler devletin geleneksel ıslahat mekanizmalarını aşıyordu. Tanzimat bürokratları ve son dönem Osmanlı düşünürleri önerdikleri yeni kurum ve fikirlerin, Osmanlı tarihi için bir ilk olduğunun farkındaydılar. Bu yüzden de projelerini savunurken Osmanlı tarihinden dayanak bulamamaktaydılar. Fakat Osmanlı düşünce hayatı için devrimsel sayılabilecek bu fikirleri ortaya koyarken amaçları topyekûn bir farklılaşmayı yahut batılılaşmayı savunmak değildi. Bu amaçla yapılan reformları yine kendi geleneklerinden, İslam tarihinden, dayanaklarla savunmayı tercih etmişlerdi. Bu durum Osmanlı bürokrat ve yazarlarını İslam tarihi çalışmalarına yönlendirmekteydi. Bu süreçte Tanzimat reformlarını savunmak isteyen Osmanlılar İslam alimlerinin bilimsel dünyaya yaptıkları katkının altını çizmeye başladılar. Dolayısıyla İslam tarihi, Tanzimat reformları için tarihsel bir dayanak noktası haline gelmişti. İslam bilim tarihi ise Tanzimat'ın eğitim ve bilim politikasının ihtiyaç duyduğu meşru geleneği ifade ediyor ve Osmanlı bürokrat ve yazarlarının oldukça ilgisini çekiyordu. Bu bağlamda çalışmada Tanzimat döneminden itibaren Osmanlıların İslam bilim tarihine yönelik ilgililerinin tarihsel bağlamı ele alınacak ve Osmanlıların İslam'ın ilk devirlerini kendi gündemleri için bir tür dayanak olarak gördükleri savunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Bilim Tarihi, Osmanlı Tarih Yazımı, Tanzimat

Ottoman Studies on Islamic History of Science to Legitimize the Tanzimat

Abstract

Although the Ottoman Empire was in a process of permanent transformation and renewal since its establishment, the innovations that the world of 19th century required exceeded the traditional reform mechanisms of the Empire. Tanzimat bureaucrats and late Ottoman thinkers were aware that the new institutions and ideas they proposed were unprecedented for Ottoman history. Therefore, they could not find any basis in the Ottoman history for their reforms. However, while presenting their ideas which could be considered as revolutionary for the Ottoman thought life, their aim was not to offer a total differentiation or westernization. For this purpose, they preferred to offer the reforms which already exists in their own traditions, that was the Islamic tradition. This led the Ottoman bureaucrats and writers to study classical period of the Islamic history. In this process, the Ottomans, who wanted to advocate the Tanzimat reforms, began to underline the contribution of Islamic scholars to the scientific studies. In this context, the historical context of the Ottomans' interest in the history of Islamic science since the Tanzimat period will be discussed and it will be argued that the Ottomans saw the early periods of Islam as a basis for their own agenda.

Keywords: Islamic History of Science, Ottoman Historiography, Tanzimat

1 Ar. Gör., Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü E- posta: historian-turk@gmail.com

Giriş

Osmanlı Devleti kurulduğu günden itibaren daimî bir dönüşüm ve yenilenme sürecinde olsa da XIX. Yüzyıl Dünyasının zorunlu kıldığı yenilikler Devletin geleneksel ıslahat mekanizmalarını aşıyordu. Tanzimat bürokratları ve son dönem Osmanlı düşünürleri önerdikleri yeni kurum ve fikirlerin², Osmanlı tarihi için bir ilk olduğunun farkındaydılar. Fakat Osmanlı düşünce hayatı için devrimsel sayılabilecek çeşitli fikir ve önerileri ortaya koyarken amaçları topyekûn bir farklılaşmayı yahut batılılaşmayı savunmak değildi. Bu amaçla yapılan reformları yine kendi geleneklerinden, İslam tarihinden, dayanaklarla savunmayı tercih etmişlerdi. Bu bağlamda yaptıkları reformları *ıslahat* ve *tanzimat* gibi dini-kültürel hafızaya uygun şekilde isimlendirmişler, oluşturdukları kurumlara *nizam-ı âlemi* çağrıştıran *Nizam-ı Cedid* ve *Nizamiye mahkemeleri* gibi adlar vermişlerdi. Hatta Yeniçeri Ocağı yerine kurulan orduya *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* ismini vererek yenileşme ile peygamber arasında doğrudan bağlar kurmuşlardı. (Kara, 2012, s. 27-56)

Tanzimat reformları kapsamında savunulan kurum ve uygulamaların Osmanlı tarihinde muadili olmayışı tarih yazımı noktasında Osmanlı bürokrat ve yazarlarını da yeni sahalara yönlendirmekteydi. Önceleri uygulanmak istenen çeşitli tedbir ve düzenlemeler Osmanlı tarihinden örneklerle meşrulaştırılıp “Kanun-ı Kadimin ihyası” olarak takdim edilirken, Tanzimat’tan itibaren yapılan düzenlemele- re Osmanlı tarihinden bir karşılık bulamayan devlet adamları, daha uzak geçmişe İslam’ın ilk dönemlerine giderek oradan tarihsel dayanaklar üretmişlerdi. Böylelikle Osmanlı tarihi için devrimsel olan yenilikleri İslam tarihinden örneklerle kendi geleneklerinin bir parçası olarak savunabilmişlerdi. Bu süreçte Tanzimat reformlarının getirdiği eğitime yönelik yenilikleri savunmak isteyen Osmanlılar ilk İslam alimlerinin bilimsel dünyaya yaptıkları katkının altını çizmeye başladılar. Böylece İslam tarihi, Tanzimat reformları için tarihsel bir dayanak noktası haline geldi.

Osmanlı bürokrat ve yazarlarının Tanzimat’ın eğitim ve bilim politikalarının ihtiyaç duyduğu meşru geleneği İslam tarihinde araması bu bağlamda önemli eserlerin oluşturulmasına zemin hazırlamıştı. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınan İslam medeniyetine yönelik bu eserler ve onların tarihsel bağlamı çalışmamızın da temel konusu oluşturmaktadır. Bu kapsamda çalışmamızda öncelikle Tanzimat döneminden itibaren Osmanlıların İslam bilim tarihine yönelik ilgililerinin tarihsel bağlamı ele alınacak ve Osmanlıların İslam’ın ilk devirlerini kendi gündemleri için bir tür dayanak olarak gördüklerini savunulacaktır. Daha sonra da ilgili dönemde İslam alimlerinin bilim tarihine yaptıkları katkıları konu alan İslam tarihi eserleri ele alınarak mesele irdelenmeye çalışacaktır. Böylece son dönem Osmanlı düşünce hayatının gündeminde olan meselelerin tarih yazımı üzerinden nasıl ele alındığı ve tartışmaya açıldığı ortaya konulacaktır.

2 İktisadi liberalizm ve anayasal düzen gibi Osmanlı tarihi için devrimsel olan yenilikler.

Tanzimat'ın Bilim ve Eğitim Anlayışı

Geleneksel Osmanlı düzeninde eğitim ve bilim sahası ilmiye bürokrasisinin hakimiyetindeydi. Bu yapıda ilmiye sınıfının sunduğu geleneksel eğitim tamamlanması uzun yıllar alan çok katmanlı ve karmaşık bir süreçti. Süreç içerisinde medreselerde okutulan kitaplar sadece geleneksel İslam öğretisinin klasik eserlerinden oluşuyordu. Bu eserler kişiye İslam dini ve kültürü hakkında genel bir entelektüellik kazandırıyordu. Fakat modern çağın ortaya çıkardığı yeni mali, idari ve askeri sorunların çözümünde bu eserlere dayalı eğitim yeterli olmuyordu. Bu dönemde Cevdet Paşa gibi kendi kendilerini yetiştirerek son derece donanımlı hale gelen ulema kökenli devlet adamları bulunsa da bu kişiler istisna olmanın ötesine geçemiyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin çağın ihtiyaçlarına cevap verecek düzeyde donanımlı insan yetiştirebileceği yeni bir eğitim sistemine ihtiyacı vardı.

Eğitim sorununu çözmek için XVIII. Yüzyıl'ın son çeyreğinde çeşitli adımlar atılarak matematik, fizik ve geometri gibi pozitif bilimlerin öğretildiği okullar açılmıştı. Fakat bu düzenlemeler askeri okullarla kısıtlı kalmış, ordunun subay ihtiyacını karşılamamanın ötesinde bir amaç taşımamıştı. II. Mahmud döneminde ise Sultan oluşturmakta olduğu yeni harbiye ve mülkiye bürokrasisi için nitelikli devlet adamı ve subay yetiştirecek teknik okullar açmıştı. Fakat bu okullar da genel eğitim kurumlarından ziyade birer meslek okulu boyutunda kalmıştı. Bu durumun önemli bir sebebi Tanzimat öncesinde reformcu devlet adamlarının bile eğitim meselesini devletin personel ihtiyacını karşılamaya yönelik bir meslek öğretimi olarak değerlendiriyor ve Müslüman halk için genel İslam terbiyesini sağlayacak bir okur-yazarlık seviyesini yeterli görüyor oluşuydu. Sultan II. Mahmud döneminde bu istikamette adımlar atılmış ve Müslüman çocukların mahalle mekteplerine giderek okuma-yazma ve Kuran-ı Kerim'i öğrenmelerini sağlanmıştı. Fakat bu dönemin etkili bürokratlarından Sadık Rifat Paşa gibi reformcu bir devlet adamı bile okur-yazarlığın ötesinde verilecek bir eğitimin halkın kafasını karıştırarak, onları asice fikirlere sevk edeceğini ileri sürmüş, dünyevi ve deneysel nitelikli fen ve sosyal bilimlerin öğreniminin askeri ve mülki meslek okullarıyla kısıtlı kalmasını savunmuştu. (Sadık Rifat Paşa, 1293, s. 16-17)

Tanzimat öncesinin geleneksel eğitim anlayışı özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra iş başına gelen ikinci nesil Tanzimat bürokratları tarafından büyük ölçüde terk edilmişti. Bu bürokratlar cemaatlere göre ayrılmış ve dini terbiyeyi amaçlayan bir eğitim modelinin çağın koşullarıyla örtüşmediğini düşünüyorlardı. Onlara göre farklı din ve mezheplerden oluşan Osmanlı toplumunu bir bütün kabul eden ve onun tamamına yönelik müfredat sunan çağdaş bir eğitimle ülke ayakta kalabilirdi. Böylelikle hem farklı kökenlerden gelen Osmanlı tebaası devlet okullarında göreceği ortak eğitim üzerinden tek bir Osmanlı kimliği etrafında kenetlenecek hem de halk teknik ve mesleki bilgilerle daha üretken bir hale gelecekti. Özellikle

1856 Islahat Fermanı ve 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde karşımıza çıkan bu anlayış Osmanlı geleneği açısından açık bir kırılmaya işaret etmekteydi. Islahat Fermanı'nda Sultan Abdülmecid askeri ve mülki okullara girişte herhangi bir dini veya etnik ayırım gözetilmeyeceğini; sınavlarda başarılı oldukları takdirde kökenine veya inancına bakılmaksızın Osmanlı tebaasına mensup herkesin bu okullara kabul edileceklerini duyuruyordu. 1860'lı yıllara gelindiğinde maarif nazırı Safvet Paşa mahalle mekteplerinin ıslah edilmesi gerektiğini savunarak bu okulların müfredatını yeniden düzenlemeye girişti. Buna göre mahalle mekteplerinde dünyevi konularda da eğitim verilecek ve orta eğitimde Müslümanlarla gayrimüslimler bir arada ders görecekti. Bu durum eğitim dünyasının büyük ölçüde ulemanın kontrolünden çıkarak bağımsız bir yapıya dönüşeceği anlamına geliyordu. Özellikle mahalle mekteplerinde ders verecek hocaların maarif nezaretine bağlı öğretmen okullarında yetiştirilecek olması eğitimin ulemeden ayrışma sürecini güçlendiriyordu. (Somel, 2012, s. 693-701)

Bu bağlamda genel eğitimin dünyevileşmesi ve pozitif bilimleri içermesi fikri kendisini açıkça 1869 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde göstermekteydi. Bu nizamnamede dünyadaki refahın asıl kaynağı olarak bilim ve eğitim işret ediliyor, ülkenin ticaret ve sanayide gelişmesi için toplumun bilimsel eğitime kavuşması gerektiğinin altı çiziliyordu. Bunu başarmak için Tanzimat bürokratları eğitim sistemini tekrar düzenleyerek ileri seviye yüksek okullar açmayı hedefliyordu. Bu amaçla Darülfünun'un 1870 yılında gerçekleşen açılışı Tanzimat'ın eğitim ve bilim politikaları açısından önemli bir kilometre taşı ifade ediyordu. (İhsanoğlu, 1990, s. 713)

Bu okulun açılışı Tanzimat bürokratları için oldukça önemliydi. Nitekim açılışa Sadrazam Ali Paşa başkanlığında hükümet üyeleri katılmış ve açılış sırasında Maarif Nazırı Safved Paşa, Meclis-i Kebir-i Maarif reisi Münif Paşa, okul müdürü Tahsin Bey Türkçe, o sırada İstanbul'da bulunan Cemaleddin Afgani ise Arapça konuşmalar yapmıştı. Daha sonra resmî gazetede de yayımlanan bu konuşmalara baktığımızda Tanzimat bürokratlarının gerçekleştirdikleri eğitim ve bilim hamlelerini nasıl meşrulaştırdıklarını görmekteyiz. Bu konuşmalarda genel olarak devletin bekasına vurgu yapılmakta, ülkenin ayakta kalması için eğitim ve bilim alanında ilerlemek zorunda olduğunu vurgulamaktaydı. Fakat bürokratlar bu noktada söz konusu reformları batılılaşma yada kendine yabancılaşma olarak değil, tam tersine bir tür öze dönüş olarak sunmaktaydılar. Maarif Nazırı Safved Paşa bilimsel gelişmeleri takip etmenin Kuran'da ve hadislerde sıkça tekrarlandığını ifade ederek ilme ve fenne gerekli alakayı göstermenin dinin gereği olduğunu söylemekteydi. Paşa bu fikrini desteklemek için konuşmasında ağırlıklı olarak İslam'ın ilk yüz yıllarında yakalanan bilimsel başarıya yer vermektedir. Safved Paşa'ya göre "Eski Yunanlardan sonra ilmin kadir ve meziyet ve şerefini takdir edenler Arablar olup halife-i Abbasiyyeden Harun el Reşid ve Me'mun zamanlarında ulum ve fünun hakkında gösterilen rağbet" önemli eser ve buluşların

önünü açmıştı. Safved Paşa'ya göre bilimsel alandaki sayısız buluşun yanı sıra, bu dönemde Müslümanlar "nice sanayinin icadına bais ve badi bulunmuşlardı [yol açmışlardı]". Özellikle kâğıt ve barut imalatı ile pamuk üretimi gibi atılımlar yapan Müslümanlar çağdaşlarının oldukça ilerisine geçmişlerdi. Safved Paşa'ya göre Osmanlılar da kuruluşlarını takip eden ilk iki yüzyılda sanata ve ilme değer vermiş ve bu sayede yükselmişlerdi. Fakat daha sonra adım adım içine kapanan Osmanlı ve İslam âlemi, Batı karşısında gerilemiş ve fakirleşmişti. (Mehmed Esad Safved Paşa, 1286, s. 1) Safved Paşa bu konuşmasıyla Darülfünunu meşrulaştırırken, onu bir Batılılaşma aracı olarak değil, tam tersine eski güzel günleri ve doğru alışkanlıkları ihya edecek bir vasıta olarak sunuyordu.

Darülfünun açılışında İslam'ın geçmiş başarılarına atıfta bulunan bir diğer isim de Cemaleddin Afgani idi. "Kardeşlerimiz" diyerek söze başlayan Afgani halkı "gaflet uykusundan" uyanmaya çağırıyordu. Zira "İslam milleti mertebeye en kuvvetli, kıymetçe en değerli" idi. "Akıl, dirayet ve ferasetçe çok yüksekti. Mücahide ve çalışma bakımından en çetin şeylere göğüs germektedir." Fakat "sonradan millet rahata ve tembelliğe" dalmış, "medrese köşelerinde" kalmıştı. Bu yüzden de "iyilik nurları" sönmüş, "maarif bayrakları" silinmişti. Nihayet "İslam milletlerinin bazıları, başka milletlerin istilaları altına" düşmüş, "aziz olan millet zelil" olmuştu. Tüm bunların sebebi "uyanık bulunmamak, tembellik yapmak, az çalışmak ve dirayetsizlik" idi. Afgani'ye göre bu durumdan kurtulmak için İslam'ın ilk yüzyıllarında olduğu gibi eğitime değer vermek ve çok çalışmak gerekliydi. Bu iki konu açısından da Darülfünun'un açılışını heyecanla karşılayan Afgani halkı bu tarz girişimleri desteklemeye davet ediyordu. (Cemaleddin Afgani, 1286, s. 1)

Darülfünun açılışında Tanzimat bürokratları eğitim ve bilim alanında yaptıkları reformları İslam tarihinden örneklerle savunmaktaydı. Onlara göre yapılan yenilikler Osmanlılar ve İslam âlemi için bir yabancılaşma değil, tam tersine bir öze dönüş hamlesiydi. Darülfünunun açılışı da aslında İslam medeniyetinin ihyası anlamına geliyordu.

İslam'ın erken devirlerinde hüküm sürmüş Müslüman alimlerin bilim ve eğitim dünyasına yaptıkları katkı üzerinden tanımlanan *İslam Medeniyeti* kavramı bu noktada Osmanlı devlet adamlarına ihtiyaç duydukları fikri altyapıyı sağlıyordu. Çünkü İslam'ı medeniyet üreten ve geldiği yerlerde eğitimle bilimi geliştiren bir din olarak sunan Osmanlı bürokratları bu sayede medeniyet yolunda ortaya koydukları her türlü ilerlemeyi aynı zamanda dinin de bir gereği olarak gösterebiliyorlardı. Böylece Avrupalı tarzda eğitim veren çağdaş okulların açılması ve müfredatın dünyevileştirilerek pozitif bilimlere daha fazla yer ayrılması gibi yenilikler İslam'ın önyak olduğu medenileşme serüveninin bir parçası olarak sunuluyordu.

Osmanlı Aydını ve İslam Medeniyeti

Bilim ve eğitim alanında başarılarıyla öne çıkan bir İslam medeniyeti tasviri Osmanlı düşüncesi açısından kayda değer bir yeniliğe işaret etmekteydi. Çünkü Tanzimat'a kadar Osmanlı düşüncesinde medeniyet kavramı uygarlık manasından ziyade şehir yaşamını ifade etmek için kullanılan sosyolojik bir tabirdi. Bu tabir özellikle İbn Haldun'un toplumsal açıklamaları çerçevesinde insanların aşiret yapısı ve kabile yaşamından şehir yaşamına geçişlerini tarif etmek için kullanılıyordu. Fakat İbn Haldun'a göre şehirleşme toplumsal dayanışmayı zayıflatarak devletleri çöküşe götüren yıkıcı bir süreçti. Dolayısıyla bu kavram geleneksel Osmanlı düşüncesinde genellikle olumsuz bir anlama sahipti. (Okumuş, 2009, s. 40-41) Geleneksel Osmanlı yazarları bu kavramı devletin yaşlanma ve zayıflama sürecini açıklamak için kullanıyordu. Uygarlık manasına gelen ve özellikle son yüzyıllarda yaşanan bilimsel ve teknik ilerlemeyi ifade eden medeniyet kavramı ancak Tanzimat'tan itibaren Osmanlılarca kullanılmaya başlanmıştı. Tanzimat bürokratları Batı dillerinde geçen şekliyle *civilizasyon* kavramını alarak bunu aslına uygun şekliyle yani terbiyeli olma manasıyla Türkçe 'ye uyarladılar. Böylece medeniyet kavramı artık aşiret hayatının değil, vahşiliğin ve cehaletin zıttı olarak yorumlanmaya başlandı.

Tanzimat bürokratlarının kullandığı şekliyle medenileşme cehaletten kurtularak bilim ve eğitim alanında ilerleme anlamına geliyordu. Bu alanlarda Avrupalılar son yüzyıllarda önemli başarılar sağlamış olsalar da bu durum medeniyeti Avrupalıların tekelinde gelişen bir kuvvete dönüştürmemekteydi. Çünkü Tanzimat dönemi Osmanlı bürokratlarına göre Avrupa medeniyetinin gelişmesi ve şekillenmesinde İslam alimlerinin katkısı büyüktü. Bunu ortaya koymak adına Tanzimat bürokratları İslam tarihine yönelmiş, eğitim ve bilim alanında başarılarıyla öne çıkan bir İslam medeniyeti tarif etmişlerdi. Bu yaklaşım tarih yazımına da yansımaktaydı. Bu dönemde Tanzimat bürokratları İslam'ın ilk devirlerinde yaşanan bilimsel gelişmeyi öne çıkaran tarih kitapları yazmaya başlamışlardı. Bu durumun ilk önemli örneklerinden birisini Cevded Paşa oluşturmaktaydı. Cevded Paşa 1853 yılında Tanzimat bürokrasisi tarafından, devletin resmi tarihçisi olarak görevlendirilmişti. Bu bağlamda, Cevded Paşa'nın çalışmasına Tanzimat bürokratlarının tarih algısını yansıtan bir eser olarak bakabiliriz. Cevded Paşa'ya göre tarihsel süreçte bilim ve eğitim her zaman Avrupa'nın tekelinde kalmış kuvvetler değildi. Ona göre medeniyet denilen kavramın temeli Asya kıtasında bulunuyordu. Avrupa medeniyetinin temelleri Asya'nın eski uygarlıklarına, özellikle de Ortadoğu medeniyetlerine dayanmaktaydı. Asya, insanoğlunun menşei olduğu gibi uygarlığın da başlangıç yeri idi. Paşa'nın düşüncesine göre medeniyetler yoktan var olamazlardı. Hepsi kendilerinden önceki medeniyetlerin geride bıraktıklarını alarak geliştirilirdi. Batı medeniyeti de tarih boyunca ortaya çıkmış büyük medeniyetlerden sadece bir tanesiydi. Avrupa'nın temelleri Doğu'da yatmaktaydı ve Avrupa medeniyeti Doğu medeniyetlerinin mirasına sahip çıktığı için bugünkü seviyesine gelmişti. (Ahmet Cevdet Paşa, 1309, s. 189)

Paşa'ya göre Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Avrupa ilim ve fende karanlığa sürüklenmiş iken İslam Dünyası büyük gelişme içerisindeydi. Abbasi halifeleri eğitim ve bilim alanında yapılan çalışmaları büyük gayretle destekledikleri gibi Endülüs Emevi halifeleri de kaynaklarının büyük kısmını yine bu sahalarda kullanıyorlardı. Bu dönemde Avrupa'daki tıp ilmi İslâm ülkelerinde tahsil görerek Frank İmparatorluğu'na giden Yahudilerin elinde idi. Yine ona göre Haçlı Seferleri zamanına dek Avrupa cehalet içerisinde kalmıştır. Bu tarihlerde Avrupa medeniyetinin ne kadar ilkel ve İslam medeniyetinden geri olduğunu belirtmek için Paşa, Harun Reşit'in Charlemagne'ye hediye ettiği saati sihirli bir nesne sanarak kırmaya kalkan Frank yöneticilerinin gülünç durumlarını örnek olarak sunmaktadır. Aynı dönemdeki İslâm milleti ise büyük memleketleri fet-hedip medeniyet yoluna girdiğinden İslâm memleketlerinde ilim ve sanayi ilerlemiştir. Abbasi halifeleri "hikemi" ilimlere büyük değer verdikleri için her türlü fen dalında mahir insanlar yetiştirmişler ve çeşitli buluşlar gerçekleştirmişlerdi. Cevded Paşa o dönemde Avrupa'nın geri kalmışlığına karşın Abbasi Devleti'nin karışıklık içerisindeyken bile ilim ve fennin ilerlemesine büyük önem verdiğini vurgulamıştır. (Ahmet Cevdet Paşa, 1309, s. 24)

Cevded Paşa'ya göre İslam alimlerinin geçmiş başarıları ilmi ve medeniyeti bir ülke veya kavimle örtüştürmenin yanlışlığını göstermekteydi. Tarih boyunca hangi kavim ilme, eğitime önem verdiyse medeniyet orada gelişmişti. İslamiyet "hiç bilenle bilmeyen bir olur mu?" ve "Beşikten mezara ilim talep ediniz." gibi ayet ve hadisleriyle medeniyete büyük değer vermiş ve onu elde etmişti. Dolayısıyla Paşa'ya göre "İlim Çin'de de olsa talep ediniz" hadisine uyularak İslam medeniyetini geliştirecek uygulama ve gelişmeleri benimsemek bir yabancılaşma değil, öze dönüşü ifade etmekteydi. (Ahmet Cevdet Paşa, 1309, s. 73-74)

Cevded Paşa'nın İslam medeniyetine yönelik yorumu son dönem Osmanlı yazarlarını derinden etkilemişti. Paşa tarafından zikredilen çalar saat öyküsü daha sonra farklı Osmanlı yazarları tarafından İslam'ın geçmişteki bilimsel üstünlüğünü vurgulamak için defalarca tekrarlanmıştır.

Tanzimat bürokrasisi tarafından büyük bir heyecanla açılan Mekteb-i Mülkiye'de hocalık yapan Mehmet Emin Şerif Bey aynı hikâyeyi 1861 yılında *Tercüman-ı Ahval* gazetesinde kaleme alarak tıpkı Cevded Paşa gibi kendi güncel yaklaşımlarına dayanak üretmeye çalışmıştı. Mehmet Emin Bey'in İslam alimlerinin geçmiş başarılarını gündeme getirmesinin temel sebebi o günlerde süregiden sanayileşme tartışmalarıydı. Dönemin iktisatçıları Osmanlı Devleti'nin kendi sanayisini oluşturma becerisinin olup olmadığını tartışmaktaydı. Sanayileşme taraftarı olan Mehmet Emin Şerif Bey sanayi üretimi için her şeyden evvel insan aklına ihtiyaç olduğunu dile getirmiş, bu konuda Osmanlıların oldukça üstün olduklarını ifade etmişti. Mehmet Emin Bey'e göre eğer "kabiliyet aranılıyor ise Osmanlılar Avrupalılardan dün hilkat olduğu müsellemler olduğundan başka belki zekâ ve fatanetde [zihin açıklığı] öte" gelmekteydi. Mehmet Emin'e göre bu duru-

ma en büyük delil İslamiyet'in geçmiş başarılarıydı. Zira yüzyıllar önce İslamiyet sanayi ve eğitim açısından ilerlemiş iken, Avrupalılar her iki konuda da oldukça gerideydi. Örneğin "Asya ahalisinden" ve Abbasi halifelerinden Harun Reşid, Fransa Kralı Şarlman'a hediye olarak gönderdiği mahsulat ve "sanayi ürünleri" arasına bir çalar saat eklemişti. Fakat iki medeniyet arasındaki gelişmişlik farkı o kadar büyüktü ki, Fransa Kralı ve maiyeti Müslümanların ürettikleri bu çalar saatin ne olduğunu anlayamamış ve onu bir tür "eşya-ı garibe" olarak addetmişlerdi. Mehmed Emin'e göre bu hikâyeden çıkarılacak sonuç Osmanlıların ve İslam ahalisinin yetenek ve zihin açıklığı bakımından Avrupa'dan geri olmadığı ve eğer milletçe ilme gerekli alaka gösterilir, eğitime önem verilirse tıpkı geçmişte olduğu gibi Avrupa'nın önüne geçilebileceğidir. Geçmişte olduğu Osmanlı ahalisi eğitime ve ilme gerekli alakayı göstermesi durumunda sanayide de ilerleyip gelişecek İslam medeniyetini tekrar ayağa kaldırabilecekti. Dolayısıyla eğitim, bilim ve sanayi alanında yapılan yenilikler İslam medeniyetinin kendi geleneğinde olan ve yine onun ihyasını sağlayacak gelişmelerdi. (Mehmet Emin Şerif, 1285, s. 3)

1892-1909 yılları arasında Mekteb-i Harbiye'de hocalık yapan Akyiğitzade Musa Efendi de aynı hikayeyi gündeme getirmişti. Ona göre bilim ve teknoloji alanında İslam Medeniyeti tarihte öncü bir rol oynamış ve Avrupa'yı etkileyerek onların gelişmesine zemin hazırlamıştı. Musa Bey, İslam dünyasının bilimsel anlamda Avrupa'dan çok önde olduğunu vurgulamak için bu hikâyeyi kullanmıştır. Abbasisler tarafından üretilen çalar saatin Avrupa'da çok ciddi bir ilgi gördüğünü ifade ederek, Avrupalıların bu hediye adeta barbarlar gibi hayret, dehşet ve kıskançlıkla uzun uzadıya incelediklerini dile getirmiştir. (Akyiğitzade Musa, 1315, s. 6)

Akyiğitzade Musa Bey'in İslam'ın ilk devirlerinde yaşanan bilimsel atılıma karşı gösterdiği ilgi çalar saat öyküsünden ibaret değildi. Kendisi özellikle Abbasi ve Endülüs halifelikleri dönemlerinde yaşanan bilimsel gelişmeye genel bir ilgi göstermiş, bu devletler üzerinden İslam Medeniyetinin Avrupa Medeniyetinden geri olmadığı, hatta Avrupa medeniyetinin oluşumunda İslam'ın büyük tesiri olduğu vurgulayan bir eser kaleme almıştı. Avrupa Medeniyetine Bir Nazar adını verdiği bu çalışmada Akyiğitzade Musa ilk bakışta Avrupa Medeniyetinin meziyetleri olarak değerlendirilen bilim ve eğitim kurumlarının temelinde İslam Medeniyetinin olduğunu savunmuştu.

Akyiğitzade Musa'ya göre Avrupa'yı eğiterek, cehalet ve vahşilikten kurtaran İslam medeniyeti ve Müslüman hocalardı. Ortaçağ'da Avrupalılar, çocuklarını daha iyi bir eğitim alabilmeleri için Bağdat ve Kurtuba gibi İslam dünyasının önemli bilim merkezlerine gönderir, İslam topraklarında aldıkları eğitim sayesinde kendi ülkelerine kabiliyetli ve itibarlı meslek erbapları olarak dönerlerdi. Avrupalı gençler eğitim için İslam şehirlerinde buldukları sırada Arapça'yı da iyi bir şekilde öğrenirler ve merakları doğrultusunda burada tercüme faaliyetlerinde bulunurlardı. Böylece tercüme yoluyla da İslam Medeniyetinin birikimini Avrupa'ya aktarılırdı. Akyiğitzade Musa'ya göre Osmanlıların Avrupa Medeniyetinden öğrenmeye çalış-

tığı güncel tıp, coğrafya, matematik, fizik ve kimya bilgilerinin esas kaynağını İslam Medeniyeti oluşturmaktaydı. Örneğin İbn-i Sina'nın yaklaşık bin yıl önce kaleme aldığı Kanun isimli tıp kitabı Avrupa'da modern tıba ilham kaynağı olmuş, El-Hazin'in ışık ve görmeye dair eseri Bacon tarafından İngilizce'ye çevrilerek modern araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Kimya sahasında Cafer isimli Müslüman bir alim asitli cisimleri keşfederek, kendisinden sonra gelecek Avrupalı kimyagerlerin buluşlarına rehberlik etmiştir. (Akyiğitzade Musa, 1315, s. 7-8)

Akyiğitzade Musa'ya göre İslam medeniyetinin bilim dünyasına katkısı teorik konularla sınırlı değildi. Mesela Amerikalı tarihçi Draper'ın da ifade ettiği üzere barut ve pusula gibi modern medeniyetin üzerinde yükseldiği teknik icatlar aslında Müslüman Araplar tarafından keşfedilmişti. Musa Bey'e göre eczacılık alanında Avrupalılar pek çok terimi ve ilacı Müslümanlardan öğrenmişlerdi. "Alkol" ve "şurub" gibi temel kavramlar dahi telaffuz farklılığına uğramakla birlikte Arapçadan batı dillerine geçmişti. (Akyiğitzade Musa, 1315, s. 9)

Akyiğitzade Musa Bey'e göre İslam'ın erken devirlerinde Bağdat ve Kurtuba'da özel olarak üretilen kürelerle Coğrafya dersleri işlenmekte, bu derslere katılan Avrupalılar böylece Dünyanın yuvarlak olduğunu anlamaktaydılar. Dahası El-Fergani'nin yazmış olduğu bir eserde Atlas Okyanusu'nun ötesinde toprak parçası bulunabileceğini belirtilmiş, onun bu eserinden hareket eden Kristof Kolomb Hindistan'ı bulacağı ümidiyle keşfe çıkmış ve bu sayede Amerika kıtasını bulmuştu. Musa Bey bu durumun Batılı kaynaklar tarafından da kabul edildiğini ifade ederek kendisinin de bu gerçeği Fransızca yayımlanan "Kristof Kolomb'un Biyografisi" isimli bir eserden aldığını bildirmekteydi. (Akyiğitzade Musa, 1315, s. 14)

Akyiğitzade Musa'ya göre İslam Medeniyetinin Avrupa'yı derinden etkilediği bir diğer alan astronomiydi. Musa Bey Abbasiler döneminde Sincar çölünde inşa edilen gelişmiş rasathanelerde Müslüman alimlerin yerkürenin boylam dairelerini ölçtüğünü dile getirmekte ve elde edilen bulguların Bağdat yakınlarında kurulan tam teçhizatlı bir rasathaneyle birlikte işlendiği ifade etmekteydi. Ayrıca Alman tarihçi Schlöser'den alıntı yaparak konuya yaklaşan Musa Bey Kepler ve Newton'nun yeni astronomisinin bu Müslüman rasathanelerinde yapılan araştırmaların bir ürünü olduğunu belirtmekteydi. (Akyiğitzade Musa, 1315, s. 15)

Musa Bey'e göre nihayetinde bir medeniyet olarak İslam, başta Avrupa olmak üzere tüm dünyayı pek çok alanda etkilemişti. XIX. yüzyıl Avrupası'nın gelişmişlik düzeyinin temelinde eseri boyunca dile getirdiği bilimsel gelişmelerin Avrupa'ya aktarılması yatmaktaydı. Bu bağlamda Avrupa ulaştığı gelişmişlik seviyesini aslında İslam Medeniyetine borçluydu.

Akyiğitzade'nin İslam medeniyetinin geçmiş başarılarına ve o günkü Avrupa Medeniyetine etkisine yönelik ilgisi saf akademik meraktan oluşmuyordu. Mekteb-i Mülkiye mezunu ve Mekteb-i Harbiye hocası olan Akyiğitzade Musa, Avrupaî usulde eğitim vererek öğrencilerine dünyevi konularda müfredat sunan

okulların gerekliliğine derinden inanıyordu. (Akyiğitzade Musa, 1314, s. 7-9) O da tıpkı Mehmet Şerif Emin Bey gibi yetişmiş insan gücüne ulaştıktan sonra Osmanlı Devleti'nin kendi sanayisini oluşturabileceğini ve oluşturması gerektiğini düşünüyordu. Bu kapsamda İslam medeniyetini yaşadıkları çağda medeni dünyanın kaynağı olarak sunarak hem bilim ve eğitim alanında yapılan yenilikleri İslam'ın öz değerleri olarak gösterme fırsatı buluyor hem de İslam medeniyetinin ihyasıyla beraber Osmanlı Devleti'nin sanayileşme dahil her alanda tekrar öne geçebileceğini ifade ediyordu.

İslam Medeniyetinin geçmiş başarısını gündeme taşıyan bir diğer Osmanlı yazarı Şemseddin Sami Bey'di. Şemseddin Sami Bey Batı dillerinde çalışmalar yapmış başarılı bir dil bilimci ve sözlük yazarıydı. Kendisi çok sayıda Türkçe roman ve tiyatro eseri kaleme almış yaşadığı dönemin ünlü edebiyatçılarından birine dönüşmüştü. Fakat Sami Bey Avrupa medeniyetine gösterdiği bu ilgiyi yabancı unsurlara yönelmiş bir alaka olarak görmüyordu. Tıpkı Cevded Paşa gibi Şemseddin Sami Bey de medeniyeti bir kavim yahut memleketle örtüştürmenin yanlışlığını vurguluyor, medeniyetin tarih boyunca ona değer veren kavim ve memleketlerin elinde gelişerek ilerlediğini vurguluyordu. Ona göre yaşadıkları dönemde mevcut olan Avrupa medeniyeti ise sahip olduğu seviyeyi İslam Medeniyetine borçluymuştu. Şemseddin Sami bu konuda "Medeniyet-i İslamiyye" isimli müstakil bir kitap yazacak kadar meseleye önem vermiş ve yaklaşımını kapsamlı bir şekilde ortaya koymuştu. (Şemseddin Sami, 1296)

Şemseddin Sami Bey'e göre Avrupa medeniyeti astronomi, matematik, tıp ve coğrafya gibi önemli bilim dallarında İslam alimlerinin eserlerini takip ederek ilerlemişti. İlk Müslüman alimleri başta Yunanlar olmak üzere kendilerinden önce yaşamış alimleri inceleyerek onların bilgilerini özümsemiş ve bu birikimin üzerine gelişmiş bir medeniyet inşa etmişlerdi. Şemseddin Sami'ye göre bu durum İslam Medeniyetini kendisinden önceki medeniyetleri taklit eden ve sadece onların çevirilerini yapan bir merkeze dönüştürmemişti. Çünkü İslam Medeniyeti farklı geleneklerden beslenmekle birlikte nihayetinde özgün bir medeniyetti. Yunanların aklına bile gelmeyen trigonometri ve cebir gibi bilimler öncelikle Müslümanlar tarafından keşfedilmişti. İslam medeniyetinin temel özelliği çevresindeki kaynaklara önyargısız bir ilgi duyması, onları tercüme etmesi, okuması ve araştırmasıydı. (Şemseddin Sami, 1296, s. 30-40)

Şemseddin Sami Bey'e göre bu dönemde Müslümanlar bilimsel bir konuda mevcut kaynakları incelendikten sonra elde ettikleri sonuçlarla yetinmez, bilinmeye ulaşmak için yeni çalışmalar, araştırmalar ve deneyler yaparlardı. Bu sayede Müslüman alimler çevrelerinde bulunan medeniyetleri özümstedikleri gibi onların ötesine geçen ileri bir medeniyet inşa etmeyi başarmışlardı. Şemseddin Sami Bey bu noktadan sonra somut örneklerle İslam medeniyetinin gelişmişliği ele almış ve İslam alimlerinin farklı alanlardaki bilimsel katkılarını ortaya koymuştu.

Şemseddin Sami Bey'e göre İslam medeniyeti, özellikle Abbasiler döneminden itibaren büyük bir atılım gerçekleştirmişti. Abbasi halifelerinin himayesinde Roma İmparatorluğu'ndan getirilen Yunanca eserler bu dönemde Müslüman alimler tarafından tercüme edilmiş ve eserlerde bulunan çeşitli hatalar düzeltilerek yeni bulgular üretilmişti. Örneğin Halife Memun döneminde yaşayan el-Cevheri ve el-Ferhani astronomi alanında önemli çalışmalar yaparak Güneşin Yerküreye olan uzaklığının sabit olmadığını, güneşin üzerindeki lekeleri ve çeşitli kuyruklu yıldızları keşfetmişlerdi. Şemseddin Sami Bey'e göre İslam coğrafyası boyunca inşa edilen rasathaneler sayesinde bu dönemde oldukça kapsamlı çalışmalar yapılmış ve teleskopun icadına kadar bulunan astronomiye dair keşifler büyük ölçüde bu dönemde yaşamış İslam alimleri tarafından gerçekleştirilmişti. (Şemseddin Sami, 1296, s. 30-50)

Astronominin yanı sıra bu dönemde Öklit, Thedosis ve Apollonis gibi önde gelen Yunan matematikçilerin eserleri çevrilmiş, Hindistan'dan öğrenilen sıfır rakamı ile Yunan matematikçilerin cevap veremediği bir çok soruna çözüm üretilmişti. Böylece Müslüman matematikçiler Yunan ve Hintli bilginlerin eserlerini geliştirerek bu alanda yeni bir seviyeye erişmişlerdi. (Şemseddin Sami, 1296, s. 69)

Şemseddin Sami'ye göre astronomi ve matematikte olduğu gibi Müslüman alimler coğrafya alanında da yaşadıkları döneme ışık tutan çalışmalar üretmişlerdi. Yerkürenin düz olduğunun sanıldığı Ortaçağ'da Müslüman alimler süratle Yunan coğrafyacı Batlamyus'un eserini çevirerek bu yanılgıya düşmekten kurtulmuşlardı. Hatta Batlamyus'un hatalarını fark ederek onun eserindeki enlem ve boylam derecelerini düzeltmişlerdi. Böylece diğer alanlarda olduğu gibi coğrafyada da devraldıkları bilgi birikiminin üzerine çıkmayı başarmışlardı. (Şemseddin Sami, 1296, s. 75)

Şemseddin Sami Bey'e göre İslam alimlerinin bilim dünyasına yaptıkları katkılara bir bütün olarak bakıldığında takdire şayan bir yöntem ve bilim felsefesi karşımıza çıkmaktaydı. Müslüman alimler öncelikle araştırdıkları konuda yazılmış eserleri titizlikle inceliyor, din ve dil ayrımı yapmadan farklı bilgi geleneklerini özümüyorlardı. Sonra da ulaştıkları neticeyle yetinmeyip kendi gözlem ve deneylerini yaparak bilimsel birikimi her seferinde bir adım öteye taşıyorlardı. Dolayısıyla İslam alimleri yüzlerce yıl önce modern bilimsel metodolojinin esasını benimsemiş ve tatbik etmişlerdi. Bu açıdan bakıldığında Şemseddin Sami Bey kendisi dahil olmak üzere Avrupalı kaynaklar üzerinde çalışma yapan tüm Osmanlı aydınları için güçlü bir gelenek inşa etmiş ve Osmanlı yenilikçilerini meşru bir zemine yerleştirmişti. Onun nazarında yenilikçi Osmanlı aydınları tıpkı eski Müslüman alimleri gibi çevrelerinde gelişen bilginin peşinden gitmiş ve bu suretle kendi medeniyetlerini ihya etmişlerdi. Dolayısıyla İslam medeniyetinin bilimsel başarıları üzerinde duran diğer Osmanlı aydınları gibi Şemseddin Sami Bey de meseleye akademik gayelerden ziyade siyasi açıdan yaklaşmış, İslam medeniyeti üzerinden Tanzimat'ın yeniklerine bir dayanak yaratarak reformları meşrulaştırmıştı.

Sonuç

Tanzimat'tan itibaren Osmanlı Devlet adamları ve düşünürleri yeni kurumlara meşruluk kazandırmak, yeni değer yargılarını ve davranış kalıplarını topluma aşılıp aktarmak için İslamiyet'in ilk asırlarına gönderme yapmışlardır. Yenilikçi devlet adamı ve düşünürlerin gözünde İslamiyet'in ilk devirleri Osmanlı tarihinde muadili olmayan yeniliklere dayanak bulmak için uygun bir dönemdi. Çünkü İslam dininin yayıldığı ve İslami kurumların şekillendiği bu dönem Müslümanların kolaylıkla benimsedikleri bir dönemdi. Özellikle Abbasilerden itibaren İslam medeniyetinin eğitim ve bilim alanında Ortaçağ Avrupa'sından açıkça ilerde oluşu, yenilikçi Osmanlı devlet adamları için önemli bir ilham kaynağı olmuştu. Bu dönemde yaşamış İslam alimlerinin anlatısı üzerinden hem Müslüman halka özgüven aşılanmış hem de yapılan yeniliklere İslami gelenek içerisinde bir dayanak üretilmişti. İslamiyet'in ilk dönemlerinin bir meşruiyet zemini olarak kullanılması Türk düşünce hayatında 1920'li yılların sonuna kadar değişen yoğunlukta devam etmiş, iktisadi, toplumsal ve siyasi konuları içermişti. Tanzimat devrinden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar siyasi söylemdeki tarihsel referans noktasının İslam tarihi oluşu, bu dönemin hâkim devlet felsefesini ve ideolojisini anlamamızı kolaylaştırmakta dönemin tarih-siyaset ilişkisine ışık tutmaktadır.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevded: Tertib-i Cedid* (Cilt 1). Dersaadet: Matbaa-i Osmaniyye.
- Akyiğitzade Musa . (1314). *İlm-i Servet Azadeği-i Ticaret ve Usul-i Himaye*. İstanbul: Karabat Matbaası.
- Akyiğitzade Musa. (1315). *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar*. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası.
- Cemaleddin Afgani. (1286, Zilkade 20). Darülfünunun küşadında hazır bulunmuş olan Afgani Cemaleddin Efendi'nin İrad Olunan Nutku. *Takvim-i Vekayi*(1193), 1-3.
- İhsanoğlu, E. (1990). Darülfünun Tarihçesine Giriş: İlk İki Teşebbüs. *Bellekten*, 54(210), 699-738.
- Kara, İ. (2012). *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Mehmed Esad Safved Paşa. (1286, Zilkade 22). Maarif-i Umumiye Nazırı Devletlü Paşa Hazretleri Tarafından İrad Olunan Nutuk. *Takvim-i Vekayi*(1192), 1-3.
- Mehmet Emin Şerif. (1285). Sanayi ve Ziraattan Kangısının Hakkımızda Hayırlı Olduğuna Dair. *Tercüman-ı Ahval*(69), 2-3.
- Okumuş, E. (2009). *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Sadık Rıfat Paşa. (1293). *Müntehebat-ı Asar* (Cilt 8). İstanbul: Ali Bey Matbaası.
- Şemseddin Sami. (1296). *Medeniyet-i İslamiyye*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Somel, S. A. (2012). Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler. H. İnalçık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 685-708). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.